

BADIIY ASARNING LINGVISTIK TAHLILI VA FRAZEMALAR

Qo'ziboyeva Go'zal Saidrasul qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va Adabiyoti universiteti

O'zbek filologiyasi fakulteti III kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6723142>

ARTICLE INFO

Received: 28th May 2022

Accepted: 02nd June 2022

Online: 05th June 2022

KEY WORDS

lingvistika, lingvopoetik,
kommunikativ, ekspressiv,
konstruktiv, morfologik,
akkumulyativ, semantik
xususiyat.

ABSTRACT

Ushbu maqolada badiiy asarlarni lingvistik, grammatik, morfologik, sintaktik tahlil qilish turlari bayon etilgan. Badiiy asarning lingvistik tahliliga misollar va barqaror birikmalar asosida tahlil qilingan va ma'nolari izohlangan. Asarlarni bunday tahlil qilishdan maqsad va uning vazifalari to'liq yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida badiiy asar tilini o'rganishga qaratilgan bir qancha kuzatishlar natijasida asosan lingvistik va lingvopoetik yo'nalishlar ajralib turadi. Lingvistik yo'nalish. Tilning muayyan tarixiy davridagi holati, ayni holatga mos bo'lgan badiiy xususiyatlar, leksik, fonetik va Grammatik o'zgarishlar, tilning hozirgi holati bilan umumiy va farqli holatlari ilmiy talqin etish maqadida o'sha davrga oid adabiy-badiiy asarlarning tili o'rganiladi. Bunda badiiy asarlar, yozma yodgorliklar tili ayni maqsaddagi tadqiqot uchun faqat asosiy dalil bo'lib xizmat qiladi. Til tarixini tasvirlash va tadqiq etishda bu qadim tarixga ega va qadimiy lingvistik an'ana sifatida rivojlanib kelmoqda.

Lingvistik tahlil uchun misol tanlashda quyidagi tartibga amal qilish talab etiladi:

1. alohida til birligi tanlanadi: tovush, so'z, so'z birikmasi, gap va ibora (frazologik birlik);
2. ma'lum bir qism tanlanib, shu qism ichidan til birligi yoki til birliklari olinadi;

so'z uning fonetik yoki morfologik strukturasi o'rganiladi, so'z birikmasi yoki gap bo'lagi tanlanib sintaktik sintaktik xususiyatlari o'rganiladi;

3. ma'lum bir qism tanlanib, u yaxlitligicha o'rganiladi.

Badiiy asarda inson uchun muhim bo'lgan g'oyaning mavjudligi mazmun salmoqdorligiga tengdir. Har qanday yozuvchi asarga muhim g'oyani yuklashga harakat qiladi. Yozuvchining hayotni idrok etishi uning g'oyani ifodalash mahorati bilan belgilanadi. Badiiy asarlarda so'z hayot voqeligini aks ettirish uchun material, vosita vazifasini bajaradi. Adib, shoir voqelikning muayyan ko'rinishi, kishilarning holat, harakat, kechinmalarini aniq va ta'sirchan ifodalaydigan so'zlardan foydalanadi. Ushbu so'zlar kishilarning ongiga ta'sir etib, ularda hayotning muayyan voqeligi, insoniy kechinma, tuyg'ulari badiiy til orqali tasavvur uyg'otadi. Badiiylilik san'atning barcha turlari uchun xosdir. So'z san'ati – adabiyot

asosida ham badiiylik yotadi. Adabiy asarlarda hayot hodisalari o'z ko'rinishida emas, ijodkorning badiiy tili va badiiy mahorati orqali ifodalanadi. She'r, hikoya, qissa, roman, drama va shu kabi asarlarni lingvistik tahlil qilish, undagi so'zlarni tahlil qilish orqali yozuvchi mahorati va badiiy til darajasidan qanchalik foydalanganligini bilish mumkin.

Iboralarning semantik xususiyatlari. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga shu ko'rinishda kiritgan til egalari xotirasida imkoniyat sifati mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi. Voqeylikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zo'ngida aniq va ravshan tasvirlashda frazeologik iboralarning ahamiyati katta. Shu o'rinda adibimiz, Saida Zunnunova ham "Qo'llar" hikoyasida iboralardan samarali foydalangan. Barcha birliklar juda topib qo'yilgan o'sha vaziyat va bo'lib o'tayotgan voqeaga. Bu kabi iboralar so'z tejash va so'z ma'nosini aniq lo'nda keltirishga, yozuvchi bilan kitobxon o'rtasidagi muloqot jarayonini osonlashtirishga va asar mazmunini yanada teranlashtirishga yordam beradi.

Yozuvchilar odatda, tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi, qayta ishlaydi. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanadi, yangi ma'no ko'nliklari bilan to'yinib boradi. O'quvchi lug'at boyligining muhim qismini iboralar tashkil qiladi. Ma'nosi va qo'llanilishi jihatidan bir so'zga teng keladigan, ko'chma ma'no ifodalaydigan so'zlar qo'shilmasi iboralardir. U nutqimizni boyitadigan, go'zallashtiradigan va ta'sirchanligini oshiradigan vositadir.

Badiiy asarni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahorati mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qavariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy -estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish kerak. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgarizmga oid so'zlar ajratilib tahlil qilinadi.

Men badiiy asar tilini tahlil qilishda Saida Zunnunovaning "Qo'llar" va "Yolgizlik" hikoyalariga to'xtalдим. Badiiy asarni, badiiy nutqda qo'llaniladigan so'z va so'z vositalarining ma'no xususiyatlarini ifodadorlik ko'lamini hisobga olgan holda tahlil qilish, asarni tahlil qilish bilan bir qatorda, kitobxonlarning badiiy asardan estetik zavq olishini kuchaytiradi, ularning badiiy asarga bo'lgan qarashlarini rivojlantiradi. Bunda iboralarni badiiy matndan ajratib olgan holda bu frazeologik birliklarning sinonimlik qatori va ma'noviy jihatlarini tahlilga olinmoqda.

"Suv sepganday jim-jit bo'lib qoldi". Boshqa variant "suv quyganday jim-jit" Hech qanday tovush va odamning ovozi, sharpasi yo'q degan ma'nolarni ifodalaydi.

"Oyoq uchida yurmoq". Sekin, ohista harakat qilish ma'nosida ifodalangan.

"Guldek yarashmoq", Bunda mos kelmoq, mos tushmoq ma'nosi mavjud. Bundan tashqari "gul" so'zining turli ma'noviy sinonimiyasini ham ko'rib chiqsak bo'ladi.

Saida Zunnunovaning yana bir "Yolgizlik" hikoyasini ham frazeologik birliklar doirasida lingvistik tahlilga olsak, bu asarda quyidagi frazeologik birliklarni ko'rishimiz mumkin.

“Og‘zi qulog‘igacha yoyilmoq”. Behad sevinmoq, xursandligi tufayli lab-lunjini yig‘ishtirib ololmaslik. Sinonimlari: “Boshi ko‘kka yetmoq”, “Terisiga sig‘may ketmoq”. “Qoshi chimrilmoq”. Jahli chiqmoq, hayron qolmoq, savoliga javob topaolaslik va imo ishora qilmoq ma‘nolarida ishlatiladi.

“Yuragi uvishib ketmoq”. Qo‘rqib ketmoq, havsiramog, cho‘chib tushmoq, achinmoq ma‘nolarida ifodalanadi.

“Tish tirnog‘i bilan yopishmoq”. Qarshi chiqmoq, biron bir narsaga qarshi chiqmoq, rad etmoq ma‘nolarida ifodalanadi.

“Qovog‘i tushmoq”. Xafa bo‘lmoq, umidsizlikka tushmoq, havsalasi pir bo‘lmoq ma‘nolarida ishlatiladi.

“Rangi oqarib ketmoq”. Qo‘rqib ketmoq, havsiramog, seskanmoq, cho‘chib tushmoq ma‘nolarida ifodalaniladi.

Yozuvchi hamda shoirlarning asarlarini o‘rganish, til va adabiy til namunalarini bilan tanishish imkonini beradi. Badiiy adabiyot tili haqidagi soha tilshunoslikka ham, adabiyotshunoslikka ham oid bo‘lib, ikki sohaning kesishganidan hosil bo‘lgan, lekin ularning har ikkalasidan ham farqlidir. Badiiy asar tilining amaliy xususiyati uni

lingvistik qahlil qilishda namoyon bo‘ladi. Asarni lingvodidaktik tahlil qilish usullarida, uning badiiy tasvir vositalarini tahlil qilishda ko‘rinadi. Barcha asarlarni tilning turli xil lingvistik sathida tahlilga olish mumkin. Bunda asarning badiiy estetik darajasi aniqlanadi.

Adibamiz, tasvirga muvofiq iboralarni qo‘llash bilangina kifoyalanmagan. Balki asar qahramonlarining tabiati, hayot tarsi, fe‘l –atvori, ruhiy holati barchasini hisobga olgan holda qo‘llagan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, badiiy asar tilini tahlil qilish, til vositalarining nutqda ma‘lum bir uslubiy ma‘nolarda qo‘llanilishini o‘rganish, ularning sintaktik vazifalarini aniqlash, har bir morfologik birlikning semantik, grammatik va sintaktik imkoniyatlarini aniqlash, hozirgi kunda o‘zbek tilshunosligi rivojida, xususan, badiiy asar tili yoki boshqa bir matnni tahlil qilishda katta amaliy ahamiyatga ega deb hisoblayman. Shuningdek, badiiy asarning lisoniy xususiyatlarini o‘rganish ta‘lim jarayonida muhim uslubiy vosita ham sanaladi.

References:

1. Лингвистик таҳлил. Т. Қудратов. Т. Нафасовб. Ўқув қўлланма. “Ўқитувчи “ Т. 1981.
2. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” Sh Rahmatullayev. “O‘qituvchi. Т. 1978
3. Nurmanov A., Sobirov A., Yusupova Sh. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Т.: “Sharq”. 2002
4. Saida Zunnunova “Qo‘llar”. <https://n.ziyouz.com/1926-1977/>
5. Saida Zunnunova “Yolg‘izlik” <https://n.ziyouz.com/1926-1977/>